

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τομ. 7, 1987

Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά

ΜΟΣΧΟΝΑΣ Νίκος
10.12681/byzsym.716

Copyright © 1987

To cite this article:

ΜΟΣΧΟΝΑΣ (1987). Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά. Βυζαντινά Σύμμεικτα, 7, 193-204.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΛΑΪΚΩΝ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ*

Στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας εμφανίζεται και εδραιώνεται στα Ιόνια νησιά ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων λαϊκών. Πρόκειται για συσσωματώσεις ατόμων που συνδέονται με κοινά ενδιαφέροντα είτε επαγγελματικά, είτε αποκλειστικά πνευματικά. Το στοιχείο αυτό διαφοροποιεί τις αδελφότητες σε συντεχνιακές και σε καθαρά θρησκευτικές αδελφότητες. Ήπια στιγμή της διάκρισης αυτής ο θρησκευτικός χαρακτήρας ήταν κυρίαρχος στις εκδηλώσεις των αδελφοτήτων και των δύο κατηγοριών.

Στα κείμενα της εποχής η συντεχνία αποκαλείται μαΐστροντζα¹ και άρτε² και η συντεχνιακή αδελφότητα σκόλα³ ή σπανιότερα φράγια⁴. Συνηθέστερος, αλλά και ευρύτερος σημασιολογικά, υπήρξε ο όρος αδελφότης, καθώς επίσης

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασία ανακοίνωσης που είχε παρουσιάσει στο *B' Συνέδριο Επταηησιακού Πολιτισμού* (Λευκάδα, Σεπτέμβριος 1984).

1. Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώη, *Αι εν Ζακίνθῳ Συντεχνίαι, Ζάκυνθος 1893*, σελ. 33 (*Εἰς τοὺς 1695, ματὸν 5. Εγίνουε μάξοξης απὸ τὴν μαΐστροντζὰ τῶν τζαγγαράδο...*), 64, 74, 78 (1620, Δεκεμβρίου 12... η μαΐστροντζὰ τῶν χτιστάδων...), 79-80, 82 (δια όνομα της επίλοιπης Μαΐστροντζας και παρακάτω... διὰ τὴν αιτήν εκκλησία με το περίγυρόν της και ως καθώς ενοίσκεται να ίναι και να διαμένη δια αδελφάτο της αντής Μαΐστροντζας και πάντοτε διαδόχων αντών, ως καθώς έχονται οι άλλαις Μαΐστροντζας αδελφάται εις ἄλλαις εκκλησίαις) και 83.

2. Βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 37 (εἰς τες χρίες της ἀρτες μας). Επίσης απαντά και ο τύπος ἀρτη· βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 85 (1709, Ιουνίου 13, μη ἔχοντας η ἀρτη μας εκκλησία, ως καθώς έχονται η ἄλλαις ἀρταις...) και 86. Πρόκειται για μεταγραφή του ιταλικού όρου arte (= τέχνη, συντεχνία). Με την ίδια έννοια απαντά και η ελληνική μετάφραση του όρου τέχνη· βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 65 (...γαστάλτι της τέχνης της μαραγκοσίνης κάμινονταις και δια δλους τους ἐτερον μαστόδονς τις αντίς τέχνις...) και 67.

3. Βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 37 (1706, Αγούστοι 9. Εἰς το ναό των αγίον Λαζάρον οπούνε σκόλα τον τζαναράδο και ταμπάκνον και παρακάτω με την πρετέξα όπον έχουνε πως να ημπορούν ξέχωρα να κάμονται ἄλλην σκόλα εδικήν τους με την εικόνα των αγίον Νικολάου...), 65, 67, 86, 88, 163, 164. Ο όρος αποτελεί μεταγραφή του ιταλικού scuola > scuola (= σωματείο, αδελφότητα).

4. Βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 37 και 38. Πρόκειται για φωνητική απόδοση του βενετικού fragia (fraglia <fratlea – αδελφότητα>· βλ. Giuseppi Boero, *Dizionario del dialetto veneziano, seconda edizione aumentata e corretta*, Βενετία 1856, σελ. 285 (λ. fraggia). – Σχετικά με τα παραπάνω βλ. και Ζώη, δ.π., σελ. 26-27.

οι όροι αδελφάτο και συναδελφάτο. Τα μέλη των αδελφοτήτων αποκαλούνται αντίστοιχα αδελφοί ή συναδελφοί¹.

Εκτός χρονικών περιπτώσεις των συντεγματικών αδελφοτήτων όπου φυσικά εγγράφονται μέλη υποχρεωτικά όσοι αποκούσαν το ίδιο σπάγγημα, στις θρησκευτικές αδελφότητες γίνονται δεκτά ως μέλη ότους που αποδέχονται τους πνευματικούς στόχους του σωματείου. Κατα κανόνα τα μέλη-τους ήταν άντρες. Οι αδελφότητες έφεραν την επωνυμία του ιερού προσδόπου που ήταν προστάτης της συντεγμάτικής ή που προς τιμή-του είχε ιδρυθεί η αδελφότητα. Η ίδρυση και η λειτουργία των αδελφοτήτων γινόταν με την έγκριση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών αρχών. Κάθε αδελφότητα τηρούσε ένα επίσημο βιβλίο, γνωστό όλοτε με τους ειδικούς όρους μαρέγκολα (*maregola*)² ή καπιτολάριον³ κι άλλοτε με τις κοινές ονομασίες κώδιξ⁴ ή βραβείον που χρησιμοποιούνται για τα αντίστοιχα βιβλία ναών και μονών. Σ' αυτό καταχωρίζονταν η ιδρυτική πράξη και οι σκοποί του σωματείου, τα ονόματα των μελών και η δραστηριότητά-του (πρακτικά συνελεύσεων, εγγραφές νέων μελών, συνδρομές μελών, αποδοχή δωρεών κ.λ.π.). Όπως επίσης και η επικύρωση των σχετικών πράξεων από τις πολιτικές ή τις εκκλησιαστικές αρχές. Τα σχετικά με την ίδρυση και τους σκοπούς της αδελφότητας διατυπώνονταν είτε σε σύντομο σημείωμα γραμμένο στην αρχή του κώδικα, είτε σε αναλυτικότερους κανονισμούς που έχουν τη δομή καταστατικού (συγχέτερους από τα τέλη του 17ου αιώνα).⁵

Τα μέλη συνέρχονται σε ετήσιες τακτικές και σε έκτακτες γενικές συνελεύσεις. Η γενική συνέλευση, το καπίτολο⁶ όπως λεγόταν, ήταν το κυρίαρχο

1. Οι όροι συναδελφάτο και συναδελφοί αποδίδουν τους αντίστοιχους ιταλικούς *confraternita* (γκληνάκ *confrérie*, ισπανικά *confradía*) και *confratelli* που είχαν αντίστοιχη την έννοια συντεγματικής ή θρησκευτικής αδελφότητας και των μελών-της.

2. Απόδοση του βενετικού όρου *mariégola*, που ετυμολογείται από τον ιατρινό *matricola* (*matricola* (*marigola* ή σύμφωνα με ζήλη ετυμολογία, από τη συνεκφρού των λέξεων *mare* (= madre) *regola*. Βλ. Ρ ο μ ρ ε ο G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. Α', Μπέργκαμο 1927, σελ. 149.— G i o v a n n i S a g r e d o, *Sulle consorterie delle arti edificative in Venezia*, Βενετία 1856, σελ. 51.

3. Ελληνική μεταγραφή του βενετικού *capitolare*. Για τη χρήση του όρου στη Λευκάδα βλ. Κ ω ν σ τ. Γ. Μ α γ κ ι ρ ά, Ναοί και Μοναστήρια Λευκάδος, Αθήνα 1957, σελ. 12 (σχετικά με την ετυμολογία του όρου βλ. τη σημ. 2).

4. Συγχά απαντούν οι τύποι κόντικας (βλ. Ζ ώ η, δ.π., σελ. 86 και επάμειρ το παρόν λίμπρο να σερβήσῃ για Κόντικας... και σελ. 87 το παρόν λίμπρο το οποίο έχει να σερβαίρῃ για Κόντικα της Εκκλησίας) ή κόνδικας (βλ. Μ α γ κ ι ρ ά, δ.π., σελ. 108... αφότης γραφτή Αδελφός εις τον παρόν κόνδικα).

5. Οι καταστατικές διατάξεις της αδελφότητας αποκαλούνται συνήθως καπίτολα (βλ. Μ α γ κ ι ρ ά, δ.π., σελ. 108) ή κεφάλαια (δ.π., σελ. 87, 115, 127, 133, 138, 147) και σπανιότερα συμφωνίαις (δ.π., 154) ή άρθρα (δ.π. σελ. 161, 167).

6. Ηρόκειται για υιοθέτηση του βενετικού όρου *capitolo* που σήμαινε συνέλευση με-

όργανο της αδελφότητας εξέλεγε με ψήφοφορία και με πλειοψηφία τα μέλη του προεδρείου¹ και τους άλλους αξιωματούχους της αδελφότητας, καθώς επίσης τους τερείς και τα νέα μέλη-της. Όλα τα θέματα που ενδιέφεραν την αδελφότητα παρουσιάζονταν, συζητούνταν και θέτονταν σε ψηφοφορία στη γενική συνέλευση που έπαιρνε με πλειοψηφία τις αποφάσεις.

Οι αξιωματούχοι της αδελφότητας, σύνδικοι², γαστάλδοι³, προκονδατόροι⁴ και ο γραμματικός⁵ εκλέγονταν με ορισμένη θητεία για ένα, συνηθέστερα δύο, σπανιότερα για περισσότερα χρόνια. Η εκλογή-τους επικυρωνόταν από τις βενετικές αρχές. Ο Βενετός προβλεπτής μάλιστα είχε το δικαίωμα να προβεί στην παύση και στην αντικατάσταση των μελών του προεδρείου σε περίπτωση που καταγγελόταν ότι είχαν αθετήσει τις υποχρεώσεις-τους. Φυσικά η θητεία

λών συλλόγου, σωματείου ή αδελφότητας. Βλ. *Bonio*, δ.π., σελ. 134 (λ. *capitolo*). Στην κοινή ιταλική η λέξη *capitolo* σημαίνει επίσης «κεφάλαιο», «άρθρο» και με την έννοια αυτή συνάπτεται με το ουσιαστικού ημένο επίθετο *capitolare*, που αναφέρεται παραπάνω.— Η έννοια της συνέλευσης αποδιδόταν επίσης με τους όρους *sinicazis* (βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 37.—Μαχαράδη, δ.π., σελ. 109.—Πρβλ. *George Leontini*, *The rise and fall of the confraternity churches of Kythera*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongreß, Akten II/6, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 32/6 (1982), σελ. 59–68 και συγκεκριμένα στη σελ. 66) και *μάξαξις* (βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 33 και 39).

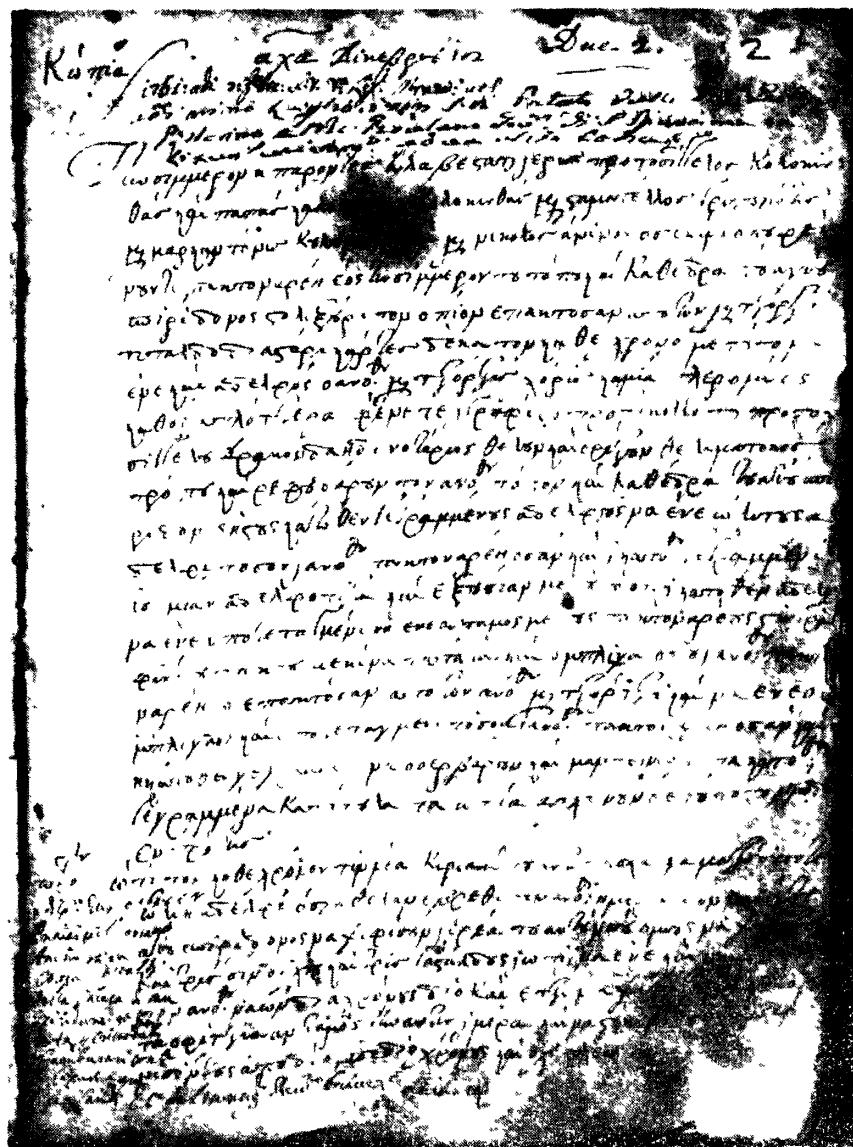
1. Το προεδρείο αποκαλείται *banca* και τα μέλη-του *bancale* (πρβλ. *Bonio*, δ.π., σελ. 60, λ. *banca / banca de scola* και *bancale*), αλλά η χρήση των όρων αυτών δεν είναι γενικευμένη.

2. Συχνά απαντά με τον τύπο σίνδικοι (η λέξη αποτελεί μεταγραφή της ιταλικής *sindaco* που έχει, φυσικά, ελληνική προέλευση).

3. Ο όρος γαστάλδος αποτελεί μεταφορά του βενετικού *gastaldo* (*castaldo*, *castaldo* = οικονόμος, διαχειριστής). Στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Λιξουριού, σε πράξη του έτους 1756, απαντά η διατύπωση γαστάλδος, ήγοιν κοβερνάρδος (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, *Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί*, XXXIV, φ. 89v).— Ο όρος σπανίζει στα καταστατικά των αδελφοτήτων της Λευκάδας (απαντά στο καταστατικό του συναδελφικού ναού του Παντοκράτορα του έτους 1699 βλ. Μαχαράδη, δ.π., σελ. 109 και 110). Συνηθέστερα απαντούν σ' αυτά οι όροι κυβερνήται, κυβερνητάδες, επίτροποι. Βλ. Μαχαράδη, δ.π., σελ. 88, 90, 116, 117 (επίτροποι και κυβερνητάδες), 127, 135, 136, 149, 154, 155 (κυβερνήται και επίτροποι), 161 (επιτρόπους και κυβερνήτας), 163, 167 (επιτρόπους κυβερνήτας), 170, 171 και αλλού.

4. Πρόκειται για μεταγραφή του ιταλικού τύπου *procuratori* (στον ενικό *procuratore* = επίτροπος). Το αξίωμα αυτό άλλοτε συμπίπτει με του γαστάλδου, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις των λευκαδίτικων αδελφάτων, κι άλλοτε αποτελεί αξίωμα ξεχωριστό, όπως μαρτυρεί και η διατύπωση που υπάρχει σε πράξη της 23 Μαΐου 1723 εγγραμμένης στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Θεοδώρου του Κάστρου Κεφαλονιάς. Μέσα ίση το ναόν του αγίου Θεοδόρου, εδό ίσ το μπούργο, εσινάχτισαν γαστάλδι, προκονδατόρι και σιναδελφί του αφτού ναού... (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, *Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί*, XIX, φ. 56v).

5. Βλ. Μαχαράδη, δ.π., σελ. 116 και 149. Επίσης απαντούν οι όροι καντζηλέρης (δ.π., σελ. 110, μεταφορά του ιταλικού *cancelliere*) και γραφείς (δ.π., σελ. 135).

Ιδρυτική πράξη της Αδελφότητας του Αγίου Σπυρίδωνα στο Λιξούρι
(12 Δεκεμβρίου 1601) Κώδικας του Ναού του Αγίου Σπυρίδωνα Λιξούριος, φ. 25
Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς

του διορισμένου από τον προβλεπτή προεδρείου ήταν προσωρινή, μέχρι να εκλεγεί νέο κανονικό προεδρείο από τη γενική συνέλευση¹. Τα υποψήφια νέα μέλη της αδελφότητας προτείνονταν στη γενική συνέλευση και εκλέγονταν, όπως αναφέρθηκε, με πλειοψηφία. Κάθε μέλος έπρεπε να καταβάλλει ένα χρηματικό ποσό για συνδρομή. Εάν δεν εκπλήρωνταν τις υποχρεώσεις που είχε σαν μέλος της αδελφότητας, οι σύνδικοι και οι γαστάλδοι τον απέπεμπαν και ό,τι είχε προσφέρει ώς τότε στην αδελφότητα χαρακτηρίζοταν όχι συνδρομή μέλους, αλλά δωρεά και έμενε σε διφέλος της αδελφότητας. Όποιος είχε διαγραφεί δεν είχε το δικαίωμα να ξαναγίνει μέλος.

Ενώ ο χύριος σκοπός των συντεχνιών ήταν η προάσπιση των συντεχνιακών συμφερόντων και η αλληλοβοήθεια των μελών-τους, φαινομενικός προορισμός των καθαρά θρησκευτικών αδελφοτήτων και επίκεντρο της δραστηριότητάς τους ήταν η ίδρυση και η λειτουργία του «συναδελφικού» ναού. Σύμφωνα με όσα στοιχεία είναι γνωστά, η αδελφότητα αποκούσε μια εδαφική περιοχή, όπου έχτιζε τον ομώνυμο ναό, και την υπόλοιπη έκταση τη χώριζε σε οικόπεδα που τα πάκτωνε σε όσους ήθελαν να εγκατασταθούν εκεί ως ενορίτες του ναού. Τη φροντίδα του συναδελφικού ναού την είχαν οι προκουρατόροι ή επίτροποι. Με δικές-της δαπάνες η αδελφότητα φρόντιζε επίσης για τον εξοπλισμό και για τον εξωραϊσμό του ναού. Τη λειτουργία του ναού-της η αδελφότητα την εμπιστεύοταν σε ένα ή περισσότερους ιερείς που εκλέγονταν και αυτοί, όπως ειπώθηκε, από τη γενική συνέλευση με ορισμένη θητεία (ετήσια, διετή ή τριετή)². Για να εκλεγούν οι ιερείς έπρεπε οπωδήποτε να είναι μέλη της αδελφότητας³. Η εκλογή-τους επικυρωνόταν από τον Βενετό προβλεπτή ή, σ' άλλες περιπτώσεις, από τον αρχιεπίσκοπο που παρευρισκόταν στην εκλογή και συνυπέγραφε τη σχετική πράξη μαζί με το προεδρείο της αδελφότητας. Άλλοτε πάλι η εκλογή του ιερέα επισημοποιόταν με τη σύνταξη νοταριακής πράξης. Ειδικές διατάξεις ρύθμιζαν τα σχετικά με τον χρόνο και τον τρόπο που οι νέοι ιερείς αναλάμβαναν τα καθήκοντά-τους. Οι εφημέριοι του συναδελφικού ναού συνήθως δεν είχαν άλλη οικονομική αποζημίωση για το λειτουργημα που ασκούσαν, εκτός από ό,τι τους πρόσφεραν οι αδελφοί και οι ενορί-

1. Περίπτωση τέτοιας παρέμβασης του προβλεπτή (2 Δεκεμβρίου 1735) μαρτυρείται στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Αιξουριού (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί, XXXIV, φ. 72γ-ν).

2. Εξαίρεση αποτελούν περιπτώσεις ιερέων κτητόρων του συναδελφικού ναού που παρέμεναν αυτοδίκαια ισόβιοι εφημέριοι (βλ. Μαχαρά, δ.π., σελ. 133-134, 148, 162, 168-169), καθώς και περιπτώσεις μεταβίβασης ή ανάληψης ισόβιας εφημερίας με κληρονομικό δικαίωμα (συγγενείς ιερέων ή αδελφών κτητόρων του συναδελφικού ναού: βλ. Μαχαρά, δ.π., σελ. 128, 154, 169).

3. Μόνο σε περίπτωση που δεν υπήρχαν ιερείς ανάμεσα στους αδελφούς, επιτρεπόταν η εκλογή, ως εφημέριοι του συναδελφικού ναού, ιερέα που δεν ήταν ώς τότε μέλος της αδελφότητας. Βλ. Μαχαρά, δ.π., σελ. 116, 127 και 185.

τες για την τέλεση των ιεροπραξιών. Άλλα και οι αδελφοί ήταν υποχρεωμένοι με απειλή διαγραφής, να απειθύνονται στον εφημέριο της αδελφότητας για να τελέσει τις κοινωνικές ιεροπραξίες (βάπτιση, αρραβώνα, γάμο, κηδεία)¹. Ιντίστοιχα και οι συντεχνίες προέβαιναν στην εκλογή των ιερέων και φρόντιζαν για τη συντήρηση του ναού, όπου έδρευε η συντεχνιακή αδελφότητα.

Κάθε αδελφότητα είχε το δικό-της λάβαρο, όπου σε πορφυρό βάθος εικονίζοταν (συνήθως σε προτομή) ο προστάτης ἄγιος ή και τα συντεχνιακά εμβλήματα. Οι συντεχνίες ήταν μάλιστα υποχρεωμένες να μετέχουν στις επίσημες θρησκευτικές και πολιτικές πομπές μαζί με τα λάβαρά-τους². Αντίθετα με τα εκκλησιαστικά λάβαρα, που έχουν κατακόρυφη φορά, τα λάβαρα των αδελφοτήτων είχαν οριζόντια κναδίπλωση και ήταν προσαρμοσμένα με τη μία πλευρά-τους σε κοντάρι, όπως οι σημαῖες. Τέτοια λάβαρα απεικονίζονται στον σπουδαιότατο από ιστορική άποψη πίνακα του ζωγράφου Ιωάννη Κοράνη του Ηρεσβύτερου «Λιτανεία του Ιγίου Χαραλάμπη» (1756), που αποτελεί το ελληνικό κνάδο του περίφημου πίνακα του Gentile Bellini «Λιτανεία του Σταυρού στην πλατεία του Αγίου Μάρκου» της Βενετίας. Λάβαρα συντεχνιών απεικονίζονται επίσης στους πίνακες του Νικόλα Κουτούζη «Λιτανεία του Αγίου Διονυσίου» (1766) και του Νικόλαου Καντούνη «Λιτανεία των Αγίων Πάντων» (1808)³.

Στα Ιόνια νησιά υπήρχαν σε λατινικούς ναούς και αδελφότητες δυτικών (Ιταλών κ.ά.), όπως η «Αδελφότητα της Αγίας Δωρεάς» (*Scuola del Santissimo Sacramento*) που είχε ιδρυθεί στις αρχές του 16ου αιώνα στο ναό της

1. Χαρακτηριστική είναι η ρήτρα που περιέχεται στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Αιξούριού (12 Δεκεμβρίου 1601): ώτι ώπιος εκίνος από τους κατοθεν αδελφούς δεν ήθελεν έστεν αδελφός και πινοκίοις ησ αλλιν ἐτερι εκλισίαν και ήθελε πάγι αλλού ισ αλλον εφιμέριον να κάμι βαπτισιάν, αρεβονίσια, σπεφανόματα ή θαπτικό, να μπορούν η σύνδικι και γαστάλδι να τον ειγάνων ἔξο από το αδελφάτο και να μη γρικάτε πλέον αδελφός (Ιστορικό Λρεγίο Κεφαλονιάς, δ.π., φ. 3γ).

2. Βλ. και Ermanno Luzzati, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto, versione con note di Marino Dr. Tappaldo-Foresti e Nicolò Barozzi riveduta ed aumentata dall'autore*, Βενετία 1858, σελ. 479.—Ζώη, δ.π., σελ. 27 και 29.—Ηρβλ. Μαχαΐρά, δ.π., σελ. 11-12 και Η. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νίσσου Λευκάδος*, τόμ. Α', Λευκάδα 1980, σελ. 653.

3. Βλ. αναλυτικότερα το έργο του Τώνη Σπηλέρη, *Τρεις αιώνες γεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάτρων [Αθήνα 1979], τόμ. Α', σελ. 94-102. Ηρβλ. και την απεικόνιση της λιτανείας του *Corpus Christi* στον Χάνδακα, τον 16ο αιώνα, σε μικρογραφία του ζωγράφου Γεώργιου Κλύντζα στον Ιακωβιανό κώδικα (Cl. VII, 22 (1466), φ. 134v). Βλ. Αθανάσιος Δ. Ηλιόπουλος, *Ο Ζωγράφος Γεώργιος Κλύντζας (1510 ca - 1608)* και αι μικρογραφίαι των κώδικος αυτού, Αθήνα 1977, πλ. 283 (και σελ. 135).—Διαφορετικού τύπου είναι τα λάβαρα των συντεχνιών που περιγράφονται χρι του Μαχαΐρά, δ.π., σελ. 12 (ιειδος εξαπτερύγων) με την εικόνα του προστάτη άγιου στη μία άψη και της θεοτήτου στην άλλη).

Ιοάννη Κοστή, *Αιγαία των Αγίων Χαροκόπου (1756)*, Αετούς και Μορφών Ζωγράφων

Παναγίας των Χαρίτων (Santa Maria delle Grazie) στη Ζάκυνθο¹, η σύγχρονη και ομώνυμη αδελφότητα στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κάστρου στην Κεφαλονιά², καθώς και η επίσης ομώνυμη αδελφότητα που είχε ιδρυθεί το 1635 με άδεια της βενετικής συγκλήτου στο ναό της Παναγίας της Νίκης (Santa Maria della Vittoria) στο Αργοστόλι³ κ.ά. Η οργάνωση και η λειτουργία των (ορθόδοξων και λατινικών) αδελφοτήτων στα Ιόνια νησιά καθικοποιήθηκε με τον εκκλησιαστικό κανονισμό που εκδόθηκε από τον Γενικό Ηροβλεπτή για τη Θάλασσα Λυγουστίνο Sagredo το 1754⁴.

* * *

Ηαρόλο που οι συσσωματώσεις ατόμων με κοινά ενδιαφέροντα είναι φαινόμενο αρχαιότατο, ευρύτατα διαδομένο και γνωστό στον ελληνικό κόσμο σε όλη την ιστορική-του διάρκεια⁵, ο θεσμός των θρησκευτικών ατόμων λαϊκών, όπως εμφανίζεται στα Ιόνια νησιά, αποτελεί φαινόμενο που οφείλεται σε ξένες πολιτισμικές επιδράσεις και ως ένα βαθύτατο είναι προϊόν της ξένης επέμβασης στη διαμόρφωση των δομών της βενετοκρατούμενης νησιωτικής κοινωνίας.

Το πρότυπο των αδελφοτήτων χιτών πρέπει να αναζητηθεί στις βενετι-

1. Βλ. Ζώη, δ.π., σελ. 186 και Το ου ίδιον, Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου, τόμ. Α', Αθήνα 1963, σελ. 509-510. — Πρβλ. Νίνος Κονδυλαρίδης και Μοραστήρια στη Ζάκυνθο, Αθήνα 1967, σελ. 173.

2. Πλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τόμ. Α', Αθήνα 1904, σελ. 482, σημ. 2.

3. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Mar, reg. 93, φ. 115r v. — Αντιπαράθεσε Ιηοκένζο Δα Μοδυγνό, Cefalonia Cattolica, Φολίνιο 1903, σελ. 11.

4. Βλ. Dr. G. Poggio, *Le Leggi Municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τόμ. B', Κέρκυρα 1848, σελ. 157-170 (βλ. ιδιάτερα Ordini per le chiese di confraternità, σελ. 159-161 και Ordini per le scuole e confraternite di rito latino, σελ. 170). — Πρβλ. Μαχαιρά, δ.π., σελ. 21 κ.π. (μετάφραση των άρθρων του κανονισμού που αφορούν στους ορθόδοξους συναδελφικούς ναούς βλ. στις σελ. 26-29) και Διονύσιος Στεφάνος, Περι ένοδιον ή συναδελφικών ναών κατα το κρατήσαν προ της ενώσεως της Επτανήσου σύστημα, εν σχέσει προς το εν τη λοιπῇ Ελλάδι, Ηρακλειά του εν Κερκύρᾳ Ηρώτου Ηχινιούν Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και εν αυτῷ ανακουνόσεις, Αθήνα 1915, σελ. 90-95.

5. Βλ. το εμπειριστατωμένο άρθρο του [Ε.] Kornemann, *Collegium*, RE τόμ. IV, 1, Στοιτγάρδη 1900, στήλες 380-480 και του [Α.] Stöcke, *Berufsvereine*, στο ίδιο έργο, Supplementband IV, Στοιτγάρδη 1924, στήλες 155-211. — Βλ. ςχόμη G. Moneti, *Le corporazioni nell'eo antico e nell'alto medio eo*, Μπάρι 1934. — G. Zorats, *Le corporazioni bizantine. Studio sull'Epaghizikón Biβlíoñ dell'Imperatore Leone VI*, Ρώμη 1931 (πρβλ. τη βιβλιογραφία του G. Ostrogorsky, BZ 33 (1933), σελ. 389-395). — Λναστ. Π. Χριστοφιλόπουλος, *To Epaghizikón Biβlíoñ Λέοντος των Σοφοίν και ai συντεχνίαι εν Βιζαντίῳ*, Αθήνα 1935. — Νικόλαος Ι. Πανταζής ποντιλίσιος, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατα την Τοντζοχατίαν*, Αθήνα 1958.

κές θρησκευτικές αδελφότητες (*confraternite* ή *scuole laiche di devozione*), που εντάσσονται σ'ένα ευρύτερο, πανευρωπαϊκό λαϊκό πνευματικό κίνημα του μεσαίωνα. Η καταγωγή του θεσμού αμφισβητείται όμως συνδέεται στενά με την εξέλιξη που είχαν οι συντεχνιακές ενώσεις (*artes*) μέσα στο κλίμα της μεσαιωνικής θρησκευτικότητας. Οι αδελφότητες ιδρύονταν στο όνομα ενός ιερού προσώπου (προστάτη άγιου) από άτομα που είχαν κοινούς δεσμούς (επαγγελματικούς, καταγωγής, γειτνίασης ή άλλους) και οπωδήποτε κοινά πνευματικά ενδιαφέροντα. Φαινομενικός σκοπός της ίδρυσης μιας αδελφότητας ήταν η απόδοση τιμής στον προστάτη άγιο, αλλά αυτή η τυπικά λατρευτική εκδήλωση δεν αποτελούσε παρα το επίκεντρο μιας έντονης και πολύπλευρης θρησκευτικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Ήταν μπορούσε μάλιστα να λεχθεί χωρίς υπερβολή, ότι ήταν ο αποδεκτός λόγος για την ανάπτυξη αυτής της συλλογικής και της συνακόλουθης ατομικής δραστηριότητας. Η αδελφότητα διέθετε δικό-της βωμό (*altare*), επώνυμο του προστάτη άγιου, σε κάποιο ενοριακό ναό ή σε ειδικές περιπτώσεις ιδιόκτητο ναό, καθώς και λάβαρο με την εικόνα του προστάτη άγιου. Τηρούσε επίσημο βιβλίο (*mariegola*), όπου ήταν καταγραμμένα το χρονικό της ίδρυσης, το καταστατικό, ο κατάλογος των μελών και οι κυριότερες αποφάσεις της γενικής συνέλευσης, καθώς και αποφάσεις των πολιτικών αρχών που αφορούσαν στις αδελφότητες γενικά ή στη συγκεκριμένη αδελφότητα ειδικά. Κυρίαρχο όργανο ήταν η γενική συνέλευση (*capitolo*), που με δημοκρατικές διαδικασίες εξέλεγε τα μέλη του προεδρείου (*banca*), τους άλλους αξιωματούχους και τους ιερείς. Τα αναλυτικά πρακτικά των γενικών συνελεύσεων καταγράφονταν σε ειδικά βιβλία (*capi-tolari*).

Παράλληλα με τη συλλογική προσευχή και λατρεία, τις καθιερωμένες επίσημες συναδελφικές γιορτές, τις συνεστιάσεις, τη συμμετοχή σε λιτανείες, τα μέλη της αδελφότητας είχαν την υποχρέωση να συνοδεύουν στην ταφή τους αδελφούς που πέθαιναν και να μετέχουν στις λειτουργίες που γίνονταν για την ανάπτυξη της ψυχής-τους, να συντρέχουν τους αδελφούς που ήταν άποροι, άρρωστοι ή ανίκανοι για δουλειά, καθώς και τους συγγενείς όσων είχαν πεθάνει, φροντίζοντας ιδιαίτερα για την οικονομική ενίσχυση των χηρών και την αποκατάσταση των ορφαγών. Σε μεταγενέστερους χρόνους πολλές αδελφότητες ίδρυσαν και συντηρούσαν νοσοκομεία για την περίθαλψη των άρρωστων μελών-τους. Από την άποψη αυτή οι αδελφότητες παίρνουν την πρωτοβουλία και επωμίζονται ένα τεράστιο κοινωνικό έργο σε μια εποχή που η πολιτεία δεν είχε συμπεριλάβει την κοινωνική μέριμνα στους στόχους-της. Το κοινωνικό έργο των αδελφοτήτων δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην κάλυψη των μελών-τους. Υπήρχαν μάλιστα αδελφότητες που είχαν βάλει για κύριο σκοπό τους την προσφορά στο κοινωνικό σύνολο είτε σε επίπεδο θεωρητικό (προσευχή και μετάνοια), είτε σε επίπεδο έμπρακτης συγκεκριμένης συμπαράστασης και

προσφοράς (παρηγορητική συνοδεία μελλοθανάτων, περίθαλψη απόρων και ασθενών σε ιδρύματα που συντηρούσαν οι αδελφότητες, απέλευθέρωση, αγυμαλώτων κ.λπ.). Τον 15ο αιώνα ο θεσμός των αδελφοτήτων είχε γενικευτεί σε βαθύριο που διέταξε σχεδόν ο πληθυσμός ήταν οργανωμένος σ' αυτές¹.

Ενώ οι συντεγμένες της Βενετίας υπάγονταν στη δικαιοδοσία ειδικής αγυροχομικής υπηρεσίας, των *Justiciarii*, που ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στη λειτουργία του σωματείου, οι θρησκευτικές αδελφότητες ιδρύονταν με άδεια του Συμβουλίου των Δέκα και υπάγονταν για διοικητικό έλεγχο στην υπηρεσία των *Proveditori di Comun*. Με τον τρόπο αυτό η κρατική αρχή αναγνώριζε την ύπαρξη ενός νομικού προσώπου υπεύθυνου και υπόλογου για τη συλλογική δραστηριότητα των μελών-του, αλλά ταυτόχρονα καθόριζε τα πλαίσια λειτουργίας και αστυνόμευσης την όλη δράση του σωματείου. Ήταν όλα αυτά δεν έλειψε το φαινόμενο της λαθραίας σύστασης και λειτουργίας αδελφοτήτων. Τον 18ο αιώνα υπήρχαν στη Βενετία 290 αναγνωρισμένες αδελφότητες, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν λαθραία 157, που κλείστηκαν το 1764 από το Συμβούλιο των Δέκα².

Οι αναλογίες και οι κοινές αναφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις βενετικές θρησκευτικές αδελφότητες και σ' εκείνες που ιδρύθηκαν στα Ιόνια νησιά είναι ειδιαίτερα εύγλωττες. Τόσο η ορολογία που χρησιμοποιείται στα νησιά, όσο και η δομή των θεσμού αντικαθεστίζουν το βενετικό πρότυπο. Σ' αυτό άλλωστε αναφέρεται και η λαϊκή μνήμη που διατήρησε συνεκδοχικά τους εξελληνισμένους όρους καπίτονλο στη Ζάκυνθο³ και σκόλα στην Κέρκυρα και στη Λευκάδα⁴ δίνοντάς-τους την έννοια του λάθραρου συντεγμάτων. Βέβαια ο θεσμός

1. Η σημεική βιβλιογραφία είναι ευρύτατη: για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος παραπέμπω στο κλασικό δίτομο έργο του G. M. Molenti, *Le confraternite medievali dell'alta e media Italia*, Βενετία 1927, καθώς και στον τόμο *Movimento dei Disciplinati nel settimo centenario dal suo inizio (Perugia 1260)* [= Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria, Appendice 9], Σπολέτο 1962. — Για τις βενετικές αδελφότητες και τον κοινωνικό-τους ρόλο βλ. ειδικότερα P. Rompato G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica*, τόμ. Α', Μπέργκαρο 1927, σελ. 141-168 (*Le consorterie delle arti e le "scuole" di devozione*) και Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic State to 1620*, Οξφόρδη, 1971 (ιδιαίτερα το πρώτο μέρος *The Scuole Grandi*, σελ. 33 κ.π.). — Βλ. επίσης Giovanni Marangoni, *Le Associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta (cittuaria-farmacia-medicina)*, Βενετία 1974.

2. Vettor Sandi, *Principj di Storia Civile della Repubblica di Venezia. Dall'anno di N.S. 1700 sino all'anno 1767*, τόμ. Ι', Βενετία 1772, σελ. 365.

3. Ντινού Κονδύλιο, *Ναοί και Μονίς στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1964, σελ. 10. — Πεζού, Λεονίδας Χ. Ζώη, *Αξιοποίηση της ιστορίας των Αναγνωριζόντων Ζακύνθου*, τόμ. Β', Αθήνα 1963, σελ. 195 (λ. καπίτολο).

4. K. Γ. Μαζαρός, *Η Λευκάδα κατ' Επεροχατίας, 1684-1797*, Αθήνα 1951, σελ. 130 και Τσού Ιδιος, *Ναοί και Μονίς Αιγαίου*, δ.π., σελ. 11-12.

δεν ήταν ολότελα άγνωστος και στη βυζαντινή Ελλάδα, όπως μαρτυρεί η περίπτωση της αδελφότητας της «Παναγίας της Ναυπακτιώτισσας» που είχε ιδρυθεί τον 11ο αιώνα στη Θήβα¹. Επίσης είναι γνωστός και σε άλλες λατινικής τύμπανης ελληνικές περιοχές στον 13ο αιώνα ανάγεται η ίδρυση της λατινικής «Αδελφότητας του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού» (*Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo*) στη Νάξο², ενώ τον 15ο αιώνα μαρτυρείται ύπαρξη πολυάνθρωπης αδελφότητας Ελλήνων στη Μεθύνη³.

Όπως στη Βενετία, έτσι και στα βενετοχρατούμενα Ιόνια νησιά ο πληθυσμός οργανώθηκε σε αδελφότητες, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στους αγροτικούς οικισμούς. Ακριβή ποσοτικά στοιχεία δεν υπάρχουν, αλλά φαίνεται ότι οι περισσότεροι από τους ναούς που είχαν χρήση ενοριακή ανήκαν σε αδελφότητες, έτσι που οι έννοιες συναδελφικού και ενοριακού ναού να συμπέσουν. Στα Ιόνια νησιά οι αδελφότητες δεν ανέπτυξαν —τουλάχιστον όσο είναι δυνατό να διαπιστωθεί— ιδιαίτερα μεγάλη κοινωνική δράση, έχοντας περιορίσει τη δραστηριότητά-τους στο καθαρά πνευματικό πεδίο. Οπωσδήποτε υπάρχουν ενδείξεις ότι άσκησαν κοινωνικό έργο είτε σε συναδελφικά πλαίσια είτε και έξω από αυτά. Είναι φανερό ότι η ύπαρξη του θεσμού εξυπηρετούσε τις πνευματικές, αλλά και άλλες πρακτικότερες ανάγκες του πληθυσμού. Μέσω από αυτές έβρισκε διέξοδο η ανάγκη των ατόμων για συλλογική δράση και για κοινωνική αλληλεγγύη. Από την άλλη μεριά η ξένη διοίκηση μετέθετε στις αδελφότητες τη φροντίδα και την οικονομική επιβάρυνση για την οργάνωση της ενορίας, την ίδρυση και τη συντήρηση του ναού, καθώς και την οικονομική ενίσχυση των εφημερίων. Από άποψη πολιτική ο θεσμός αυτός δημιουργούσε πυρήνες ελεγχόμενης αυτοδιαχείρισης του πληθυσμού, που παρείχαν τις προϋποθέσεις για μια ενεργότερη συμμετοχή των ατόμων στις κοινωνικές διαδικασίες, αλλά ταυτόχρονα εξασφάλιζε στη διοίκηση τη δυνατότητα αστυνόμευσης του πληθυσμού με την άσκηση άμεσου πάνω στην αδελφότητα και έμμεσου μέσα από την αδελφότητα ελέγχου της ατομικής και της συλλογικής δραστηριότητας των ατόμων. Ήσως δεν θα ήταν ιδιαίτερα τολμηρό να λεγθεί,

1. Βλ. C. A. Garufi, *I Capitoli della Confraternita di S. Maria di Naupactos (1048, 1060-1068) conservati nella R. Capella Palatina di Palermo*, Bullettino dell'Istituto Storico Italiano, 31 (1910), σελ. 73-97.— N. Βέη, *Η μονή των Οσίων Λονγάτων Στειρουπών και η εκκλησιαστική κοινότητης της Παναγίας της Ναυπακτιώτισσης...*, BNJ 11 (1935), σελ. 179-192^δ (ιδιαίτερα στις σελ. 181-188).— J. Nesbitt - J. Willis, *A Confraternity of the Comnenian Era*, BZ 68 (1975), σελ. 360-384.

2. Βλ. Ιωάννου Ν. Δελλαζα - Ρόκκα, *Η Καπέλλα Καζάτζα, η Αδελφοσάνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου*, Επετηρίς Επαρχίας Κυκλαδικών Μελετών, 4 (1961), σελ. 439-468.

3. Archivio di Stato di Venezia, *Senato, Mar*, reg. 1, φ. 230v (23 Απριλίου 1444). Ηρβλ. F. Thiriart, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, τόμ. Γ', Ημέσιο-Χάρη 1961, ριζ. 2642, σελ. 110-111.

ότι σ' αυτό τον θεσμό διαφαίνονται τα σπέρματα νεότερων πολιτικών χντιλήγψεων που οδήγησαν στη σύλληψη της ιδέας του «σωματειακού κράτους».

Σ' αυτή τη σύντομη εισαγωγική μελέτη προσπάθησα να παρουσιάσω σε πολύ γενικές γραμμές ένα θεσμό που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Οπωσδήποτε στην επεξεργασία του θέματος έγιναν ορισμένες γενικές εύσεις που διευκόλυναν την έκθεση και την εξέταση του αντικειμένου, αλλά αφήνουν περιθώρια για παραπέρα ανάλυση. Άλλωστε η έρευνα του θέματος δεν έχει εξαντληθεί. Βασική προϋπόθεση για τη συστηματική μελέτη του θεσμού είναι η αναζήτηση και η έκδοση των ιδρυτικών πράξεων και των καταστατικών των αδελφοτήτων. Η αρχειακή έρευνα έχει να αποδώσει πολλά. Εξάλλου είναι κπαραίτησο να μελετηθεί ο θεσμός αυτός κάτω από το πολύπλευρο πρόσμα ενός διεπιστημονικού προβληματισμού.

Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ